

Марко Јефтић

Универзитет у Београду

Православни богословски факултет

Београд

markojeftic@yahoo.com

Развој монотеизма у древном Израиљу

Сажетак: Перцепција о развоју монотеизма међу Израиљцима и Јеврејима се током неколико последњих деценија променила. Библисти данас увиђају да је монотеизам евоулирао у револуционарни процес, који је дошао много касније у израиљској историји него што је раније сматрано. Постоје докази разноврсне религиозне побожности у преегзилном Израиљу, па и у самим светописамским текстовима. Заиста чисти монотеизам се појавио након дуге и тешке борбе са различитим верским структурама у Палестини. Претпоставке истраживача, углавном небиблиста, да је монотеизам у Израиљу директан продукт околних народа и напредних цивилизација данас је у потпуности одбачен. Намера овог рада је да представи најзначајније теорије о развоју монотеизма у Израиљу и укаже на главне токове напретка.

Кључне речи: монотеизам, прамонотеизам, монолатрија, хенотеизам, Израиљ, Јахве, Ел

Увод

Тенденције на пољу монотеизма, као и семе монотеистичких мисли, иако се могу приметити у античком свету, због јасноће са којом се монотеизам и са њим повезане вредности јављају у Израиљу и јеврејској култури, још увек импресионирају истраживаче на пољу богословља, интелектуалне и религиозне историје. У библијској литератури монотеистичка вера је пробој или кулминација интелектуалног и верског развоја кроз векове. Она не одражава само завршну фазу шестовековног преегзилног израиљског религиозног промишљања, већ је можда у одређеном виду, допринос и незнатих мислилаца древног Блиског Истока који су о томе промишљали пре постојања Израиља као народа. Иако је то био продор на револуционаран начин, монотеизам у древном Израиљу није настао *creatio ex nihilo*, већ је постојао у историјском процесу период припреме, како на древном Блиском Истоку тако и у Израиљу. Нека од питања на које ћемо покушати да дамо одговор биће: да ли је монотеизам настао еволуцијом, деволуцијом или револуцијом, да ли монотеизам заиста постојао на древном Блиском

Истоку пре Израиља, да ли је монотеизам или протомонотеизам древног Блиског Истока утицао на Израил. Поставља се и питање када се развио монотеизам у Израилу. Пошто критички истраживачи виде вавилонско ропство као време пробоја монотеизма, питање је какав значај преегзилног верског и интелектуалног развоја може имати допринос коначној појави монотеизма или да ли га је уопште и било.

Све више истраживача је скептично спрема старе идеје да је монотеизам настао у једноставним номадским и полуномадским насељима по пустињама, висоравнима и планинама.¹ Романтичне идеје да се монотеизам мора везати за пустињу, поготово у случају Мухамеда и ислама, подробно су дискредитоване.² Монотеизам је много више урбани феномен у античком свету, а и када је повезан са пастирским крајевима она су обично у непосредној близини градских подручја са којима имају интензивну интеракцију. Будући да захтева концентрацију интелигенције у градским центрима да ствара, одржава и промовише нове идеје монотеистичке вере, подразумева и организовану и концентрисану богослужбену заједницу у тим центрима која ће прихватити веровања, а затим их проповедати дуж мреже трговине и комуникације која повезује градове.³ Дакле, монотеистички јавезизам је највероватније настао у урбаним центрима Месопотамије, током вавилонског ропства, заратустризам се развио из пастирских и пољопривредних региона северозападне Персије и Бактрије у урбане центре моћи Ахемедијанове персијске империје, хришћанство је настало у добро организованом римској царевини у Јерусалиму и брзо се раширило по градовима на обали источног Медитерана, а ислам се појавио у трговинским центрима Меке и Медине, пре него што се проширио на читаву Арабију и потом Блиски Исток.⁴

Савремена истраживања довела су до промене парадигме и сагледавања из нове перспективе библијских текстова од стране истраживача и богослова. То је омогућило да се данас говоре ствари које су биле игнорисане у прошлости. У девтерономистичкој историји, од Исуса до царева, постоје јасни докази политеистичких корена Израиља, али су читаоци често видели ове текстове као показатеље назадовања у односу на изворни монотеизам, јер су пратили наговештаје које су пружали коначни аутори ових књига. Ови писци су покушали да своје религиозне вредности из монотеизма егзилног

¹R. K. Gnuse, *No Other Gods: Emergent Monotheism in Israel*, стр. 131, Sheffield 1997. Потребно је нагласити да се најчешће овде говори о монотеизму као појави у људској историји и друштву, често занемарујући његов верски, односно богооткривењски карактер.

²Исто.

³D. Baly, *The Geography of Monotheism; Translating and Understanding the Old Testament*, стр. 253, Nashville 1970.

⁴Исто.

периода пренесу у идеализовану прошлост. Неки научници су отишли даље у идеализовању те прошлости од самих аутора девтеронимистичких и свештеничких списа и схватања вере савршеније него што су и сами писци предлагали. Рад Језекиља Кауфмана (Yehzekel Kaufmann) је добар пример.⁵

1. Теорије о настанку монотеизма

Предања Јевреја и хришћана, читајући књигу Постања, претпостављају да су се први људи, потомци Адама и Еве, клањали једном Богу на небесима. У једном тренутку историје догодила се религиозна декаденција, људи су престали да обожавају једног истинитог Бога и почели да поштују демоне, што је довело чак и до настанка идолопоклоничких светилишта намењених њима. Једна од најпознатијих тврдњи је она блаженог Августина да су сви богови пагана демони.⁶

У претходна четири века истраживачи који су били критички настројени су на другачији начин објашњавали настанак монотеизма. Историчари су забележили три различите опције које су биле артикулисане од стране аутора: деволуција, еволуција и револуција.

1.1. Деволуција

Заговорници ове теорије тврде да су изворно сви људи обожавали једно божанство, али се у једном тренутку ово веровање претворило у пуко празноверје. Један врховни Бог је „раздељен“ на више мањих божанстава која су поштована као представници одређених природних сила. Иронично је да су најгласнији представници ове теорије, која звучи као гледиште представљено у библијским текстовима, били деисти и постпросветитељски мислиоци који су сматрали феномен религије одликом примитивних народа.⁷ У току прошлог века ово мишљење добило је титулу „прамонотеизам“ (изворни монотеизам), јер говори о исконском монотеизму пре раног политеизма.

Најранији гласноговорници овог гледишта били су деиста Херберт од Шербурга (Herbert of Cherbury, 1582–1648) и рационалиста Волтер (Voltaire, 1694–1778). Волтер је видео служење једном Богу као природну и рационалну претпоставку за све људе, па је изворни монотеизам био вера читавог човечанства и само је слабост људског ума довела до његове пропасти.⁸ Ова

⁵ Y. Kaufmann, *The Religion of Israel: From its Beginnings to the Babylonian Exile*, стр. 94, New York 1972.

⁶ Augustine, *De civitate Dei*, Liber X 4.

⁷ M. S. Smith, *The Origins of Biblical Monotheism, Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*, стр. 13, Oxford 2001.

⁸ Исто.

теорија постала је омиљена међу рационалистима, посебно у деветнаестом веку, мада су неки сматрали да се деволуција десила касније, нпр. у античкој грчкој религији, где се првобитно веровање у Зевса, као једног и врховног бога, претворило у многобоштво.⁹ У касном деветнаестом веку теорија доживљава препород. Ендрју Ланг (Andrew Lang), проучавалац религије Аборидина у Аустралији, поставио је хипотезу да је врховно биће играло важну улогу у веровањима примитивних народа.¹⁰ Вилхелм Шмит (Wilhelm Schmidt, 1868–1954) је у својим радовима даље развио Лангову теорију и у његовим расправама о „примитивном монотеизму“ настао је термин „прамонотеизам“.¹¹ Теорија је у двадесетом веку привукла пажњу многих аутора. На пољу библијских студија она је изазвала интересовање код Марије-Јозефа Лагранжа који је сматрао да су древни Семити изворно поштовали само Ела, а касније се Ел поделио на разна божанства природе. Вилијем Фоксвел Олбрајт (William Foxwell Albright) сматрао је такође, да је признавање једног, највишег божанства, водило многе народе древног Блиског Истока и хеленистичког света до формирања снажних монотеистичких ставова, иако нису успели да достигну монотеистичку веру Израиља.¹²

Међутим, појам „примитивни монотеизам“ доведен је у питање у другој половини двадесетог века. Научници су увидели да поштовање врховног божанства није исто што и монотеизам. Примитивни народи су могли тврдити да су њихови преци поштовали једно, врховно божанство, пре њиховог времена у којем они поштују многе богове, али нема стварних доказа који поткрепљују податак да је ико од предака то чинио. Вероватније је да су примитивни народи на тај начин стварали фиктивну прошлост која никада није постојала. Можда они индиректно описују космогонију, где исконско божанство говори да ће створити или родити богове који ће владати у каснијем добу. Ово није истински монотеизам, већ политеизам. Изнад свега, нико није открио трагове међу овим народима који негирају постојање других богова осим једног истинитог или признају да су њихови преци тако размишљали. Они само говоре да су некада, у далекој прошлости, људи богослужили једном богу који је био близак земљи. То не може бити ништа више до хенотеизам.¹³ Научници који су заступали теорију де-

⁹ F. Welcker, *Die griechische Götterlehre*, стр. 33, Göttingen 1857.

¹⁰ A. Lang, *The Making of Religion*, стр. 11, New York 1898.

¹¹ W. Schmidt, *The Origin and Growth of Religion*, стр. 277, London 1931.

¹² W. F. Albright, *From the Stone Age to Christianity: Monotheism and the Historic Process*, стр. 170, Baltimore 1940.

¹³ Хенотеизам је термин изворно скован од стране Фридриха Вилхелма Јозефа фон Шелинга (Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, 1775–1854) да би изразио ране фазе монотеизма. Међутим, Макс Милер (Max Müller, 1823–1900), немачки филолог и оријенталиста, користио га је за описивање поштовања једног бога, док се прихвата постојање или

волуције су често своје ставове и веровања користили за објашњавање вере древних народа. Због свега тога научници данас више не говоре о „прамонотеизму“ као прихватљивој могућности.¹⁴

1.2. Еволуција

Многи научници изабрали су ову теорију за описивање успона монотеизма, како у Израиљу, тако и у човечанству уопште. Најранији заступник био је Дејвид Хјум (David Hume) који је видео политеизам као природну, најранију фазу људске религиозности.¹⁵ Њега је у овом мишљењу пратио Жан-Жак Русо, који је сматрао да људи нису могли достићи монотеизам све док нису почели размишљати апстрактно.¹⁶ Обојица су била под утицајем првих истраживача и путника који су се занимали за религиозност америчких и афричких племена (нпр. свештеник Лафито и Шарл де Бросес). Са изузетком присталица „прамонотеизма“, највећи број научника на пољу антропологије прихватио је еволутивну теорију настанка религије. Овај модел најчешће је коришћен за описивање настанка монотеизма кроз фазе фетишизма или анимизма и политеизма, док је монотеизам био завршна фаза, врхунац развоја. Заступници ових теорија били су познати позитивистички философ Аугуст Комте (August Comte) и, од стране њега инспирисан, чувени антрополог Едвард Барнет Тајлор (Edward Burnett Tylor).

Најпознатији представници теорије еволуције о настанку монотеизма у Израиљу били су Јулијус Велхаузен (Julius Wellhausen) и Вилијем Робертсон Смит (William Robertson Smith). Њихов модел еволуције представљао је кретање кроз фазе политеизма, хенотеизма и монотеизма и представљао је парадигму која је владала међу научницима пола века, све док није добила оштре критике од стране Вилијема Фоксвела Олбрајта и других у годинама након 1940.¹⁷ У скорије време савремени научници су обновили изнијансиране погледе на еволуциону шему са више фаза развоја. Они су предложили постепени процес еволутивног развоја у Израиљу, који укључује чак пет фаза интелектуалног напредовања и, што је још важније, они признају неуједначеност напретка; интелектуалне вође су много софистицираније од свог аудиторијума (принцип „пророчке мањине“).¹⁸ Ови савремени аутори тврде да је за истински еволуциони напредак потребно неколико стотину могућност постојања других божанстава. Милерова верзија дефиниције хенотеизма је и данас у употреби.

¹⁴ Lang, *Religion*, стр. 42.

¹⁵ D. Hume, *The Natural History of Religion*, стр. 55, London 1757.

¹⁶ J. Rousseau, *Emille*, стр. 69, Neaulme 1764.

¹⁷ Gnuse, *No Other Gods*, стр. 137.

¹⁸ Исто. Најзначајнији представници били су Мортон Смит (Morton Smith), Бернхард Ланг (Bernhard Lang) и Херман Форландер (Herrmann Vorlander).

на или чак хиљаду година, па је израиљско историјско искуство изложено у шест векова прекратко да би прошло кроз све фазе, како су то у својој парадигми изложили Велхаузен и Смит. Њима је била ближа идеја да су Израиљци били део већег интелектуалног покрета древног Блиског Истока и да су пет или више ступњева религиозног напретка у Израиљу заправо били део последње велике фазе монотеистичке еволуције у древном свету. Процес чији је најранији период почео са писменошћу близу 3000 година пре Христа.¹⁹ Ови научници су се потрудили да дефинишу искристалисане изразе којима би описали преегзилне верске ставове Израиља. Џорџ Виденгрен (George Widengren) је користио термин „афективни монотеизам“ да би описао молитвену везаност побожног појединца према одређеном божанству, како на древном Блиском Истоку тако и у Израиљу.²⁰ Јоханес Линдблом (Johannes Lindblom) говорио је о „динамичном монотеизму“ код преегзилних пророка и то због њихове усмерености на Јахвеа и игнорисања питања теоријског постојања других богова.²¹ И многи други изрази (привремени хенотеизам, привремени монотеизам, латентни монотеизам, првобитни монотеизам, имплицитни монотеизам)²² били су покушај научника да кажу да је израиљска интелигенција била на ивици монотеистичких мисли неколико година пре егзилног пробоја. Ово радикално одступа од Велхаузенове претпоставке да су библијски мислиоци прошли кроз различите фазе од раног политеизма до касног монотеизма. Најшири слој становништва је вероватно прошао кроз све ове ступњеве религиозног развоја, али су верске вође биле у контакту са интелектуалним достигнућима оствареним на древном Блиском Истоку. Критика коју је Олбрајт изнео 1940. године у вези са теоријом еволуције вероватно је била узрок данашњем прецизнијем изношењу ове теорије од стране савремених проучавалаца.

1.3. Револуција

Ово је трећи модел који су критички истраживачки користили за објашњење настанка монотеизма. Најзначајнији представник, присталица и заговорник ове теорије био је знаменити Рафаел Петацони (Raffaele Pettazzoni) чијим радовима библисти посвећују велику пажњу. Петацони је изричит у

¹⁹ Исто.

²⁰ G. Widengren, *The Accadian and Hebrew Psalms of Lametation as Religious Documents: A Comparative Study*, стр. 54–55, Uppsala 1936. Виденгрен је овај термин преузео из књиге J. Hehn, *Die biblische und die babylonische Gottesidee*, стр. 96–99, Leipzig 1913.

²¹ J. Lindblom, *Prophecy in Ancient Israel*, стр. 332, Philadelphia 1973.

²² Ови термини сковани су и били коришћени од стране Адријануса ван Селмса (Adrianus van Selms), Бернарда Ланга, Норберта Лофинга (Norbert Lohfing) и др.

својој тврдњи да су се истински монотеизми²³ (јажвеизам, заратустризам, хришћанство и ислам) појавили у виду радикалне револуције мишљења под вођством значајних пророчких појединаца.²⁴ Истински монотеизам настаје из већ постојећег политеизма, а затим га у потпуности одбацује, док истовремено монотеистичка револуција старе богове претвара у демоне.²⁵ Нови врховни бог не еволуира из свеопштости претходних богова. По дефиницији монотеизма немогуће је рећи да нешто еволуира из нечега, он то изричито одбацује. Углавном је једна особа била одговорна за артикулацију монотеистичких учења током више година, па је ту чињеницу могуће прецизније објаснити револуционарном пре него еволуционом теоријом. Осим тога, Петацони наглашава револуционарну религиозну улогу Мојсија, Заратустре, Исуса и Мухамеда чија је колосална достигнућа током једног животног века немогуће описати ступњевитом еволуцијом.²⁶

Идеје Петацонија биле су прихватане и често коришћене од стране библиста. Научници који се нису слагали у потпуности са његовим теоријама су узимали изворну идеју револуционарности, поновно је дефинишући и прилагођавајући сопственим идејама и користећи је као своју (Ерик Хорнунг, Норман Готвалд и Герд Тајсен). Иако је Петацонијев модел цењен, он ипак садржи неке недостатке. Исувише лако изједначава сваку религиозну револуцију са одређеним реформатором.²⁷ У случају Мојсија и јажвеизма научници данас сматрају да је монотеизам дошао много касније него Мојсије, било са пророцима или вавилонским ропством. Проучаваоци заратустризма нису у потпуности сигурни шта је заиста Заратустра учио и да ли је то био монотеизам, дуализам или нешто треће.²⁸ Тако да у половини примера, које Петацони даје, ми нисмо сигурни да ли су конкретне индивидуе одговорне за настанак монотеистичке религије и да ли је то уопште било дело конкретног реформатора. На другом месту, његов модел не узима у обзир припремне фазе у религиозном и интелектуалном развоју. Верни народ мора бити, у неку руку, припремљен за примање поруке пророка, иначе нико неће бити спреман да прихвати оно што се

²³ Р. Петацони под истинским подразумева постојаност у монотеизму као вери у једног Бога, а не квалитету вере, богооткривености или екслузивитету једне од поменутих религија. Истински монотеизми, по Р. Петацонију, су они код којих нема никаквог двоумљења по питању оданости једном Богу. R. Pettazzoni, *The All-Knowing God: Researches into Early Religion and Culture*, стр. 57, London 1956.

²⁴ R. Pettazzoni, *Formation of Monotheism*, стр. 45, London 1958.

²⁵ Исто.

²⁶ Pettazzoni, *The All-Knowing God*, стр. 45.

²⁷ Gnuse, *No Other Gods*, стр. 140.

²⁸ Исто.

пропеда.²⁹ Такође, Петацони смело тврди да монотеизам у потпуности одбија стара божанства, али у питању је генерализација. Обично је један од богова прихваћен и рехабилитован са циљем да постане ново врховно божанство. Углавном то божанство апсорбује одлике поражених богова, па они настављају да живе кроз новог врховног бога.³⁰ Јахве, Ахура Мазда и Аллах била су имена која су примењивана за одређивање појединачних божанстава у политеизму пре појаве монотеизма. Нису сви стари богови умирали у „револуцији“. Макар један је преживљавао, а други би, кроз своје карактеристике, били у њега утиснути. Петацони је и веома строг, готово искључив у дефинисању монотеизма. Он је спреман да прихвати јахвеизам, али не и јудаизам. Вероватно је разлог ужег дефинисања то што је на тај начин лакше дефинисати настајање монотеизма кроз револуционарни процес. Коначно, Петацони теорију еволуције изједначава са простим, једнолинијским и постепеним напредовањем. Савремена теорија еволуције види напредак као неуједначен процес који обухвата многе припремне фазе пре тренутка значајног еволуционог пробоја, након којег долази период прилагођавања на животну средину. Овакав модел заиста није далеко од онога што је Петацони описивао у својим радовима.³¹ Ако узмемо у обзир савремену теорију еволуције може се доћи до закључка да Петацони није на најтачнији начин разумео овај модел настанка монотеизма.

У прилог нове еволуционе теорије настанка и развоја монотеизма у древном Израиљу библисти напомињу значајне фазе религиозног развоја у преегзилоном периоду које су пре свега повезани са активношћу пророка Илије и Јелисеја (1 и 2 Цар) током деветог века пре Христа. Затим делатност пророка у осмом веку пре Христа, посебно Осије, као и реформске активности царева Језекије (2Цар 18–20) и Јосије (2Цар 22–23). Ипак, скоро сви библисти наглашавају изузетан значај деловања Девтеро-Исаије на пољу остваривања истинског монотеизма. Колосалан допринос дају временски блиски Јеремија и Језекиљ.³² Иако је било неколико значајних

²⁹ У Светом Писму и православном Предању често се користи израз „испуњено време“. Када се испуни време народ је спреман за долазак онога који ће донети спасоносну поруку и сл.

³⁰ Gnuse, *No Other Gods*, стр. 141.

³¹ Pettazzoni, *Formation*, стр. 46.

³² Заступници овог мишљења били су Отмар Кил (Othmar Keel) и Бернард Ланг. Према њима монотеизам се развија али не постепено нити неизбежно; већ убрзање овог процеса долази као одговор припадника религиозне елите на постојећу кризу. Највеће искушење, у поменутиим случајевима, било је ропство и изгнанство и оно је довело до огромног корака: изузетне монотеистичке поруке која је категорички одбацивала постојање других богова. То је најбоље показано у пророчанствима Девтеро-Исаије (уп. Ис 41 21–24; 43 8–13; 44 6–8). Види: О. Keel, *Gedanken zur Beschäftigung mit Monotheismus*, стр. 21, Freiburg 1980; В. Lang, *The Yahweh-Alone Movement and the Making of Jewish Monotheism*, стр. 56, Sheffield 1983.

корака повезаних са Илијом, Осијом, Језекиљом, Јосијом и другим, који могу бити укључени у низ, на крају, завршни корак револуционарних размера, је тај који је био од највеће важности. Јер без богослова егзилног периода, а посебно Девтеро-Исаије, не би дошло до „чистог монотеизма“. Ранији ступњеви би били узалуд постигнути, а њихов највиши домет би била још једна фино изнијансирана монолатрија у историји монотеистичких покушаја древног Блиског Истока. Чињеница је да се након егзила народ, од стране савремених историчара, почиње називати Јеврејима, а за период пре њега се користе термини Израиљци или Јудеји. Шестовековни процес развоја монотеистичке вере може бити назван и еволуцијом, због преегзилних припремних фаза у којима је било напретка, али и револуцијом, због завршног корака.

Стара расправа о томе да ли је монотеизам настао еволуцијом или револуцијом је била значајна интелектуална вежба, али данас међу библистима преовладава мишљење да је монотеизам резултат и једног и другог. У Божијем домостроју још једном је потврђено да је неопходно да се „испуни време“, да аудиторитум сазри (колико год је то могуће), а онда на сцену ступа надахнути изабраник који ће народ приближити једном и истинитом Богу.

2. Трагови монотеизма код околних народа

Историчари, проучаваоци древног Блиског Истока, као и библисти често су обрађали пажњу на текстове религиозне садржине који су настали у Месопотамији и Египту, а који у себи садрже извесне појаве монотеистичке вере. Иако постоји много неслагања научници углавном признају да је оно што у овим текстовима изгледа као монотеизам, заправо много мање вера у једног Бога од једнобоштва артикулисаног у Светом Писму. Ако постоји изузетак од овог онда је то случај фараона Ехнатона и његове религиозне реформе у четрнаестом веку пре Христа.³³ Ова реформа најдаље је отишла у приближавању ка монотеизму, иако у суштини није успела да оствари чисто једнобоштво.

Божанства која су била покровитељи одређених градова или држава постављана су на чело божанског пантеона од стране високог свештенства урбаних или религиозних центара, онда када су градови и територије под

Заправо, и сам Петацони сврстава Девтеро-Исаију, узимајући у обзир његову апсолутну негацију других богова у корист монотеизма, у много радикалнијег верског реформатора од Мојсија. Види: Pettazzoni, *The All-Knowing God*, стр. 77. У сваком случају међу научницима се повећава уверење да се монотеизам јавља у фазама, од којих је сваки наредни радикалнији од предходног.

³³ E. Hornung, R. Krauss, D. Warburton (editors), *Handbook of Ancient Egyptian Chronology (Handbook of Oriental Studies)*, стр. 207, Brill 2006.

њиховом заштитом своју моћ ширили снагом оружја. Понекад су стварани нови митови или су стари драстично мењани када би божанство победничке државе заузимало, од стране старог бога, централно место у митској нарацији. Стога су Ану и Енлил у Сумеру, Ра у Старом царству Египта, Амон-Ра из Тебе у Новом царству Египта, Мардук у Вавилону и Нинурта и Ашур у Асирији, постали централна божанства у митској нарацији, заштитници царева, па чак и они који одређују националну судбину током каснијих година.³⁴

2.1. Трагови монотеизма у Месопотамији

У месопотамској књижевности пронађени су текстови разних жанрова који садрже монотеистичке тенденције. Највише их је у молитвама, химнама, приватним писмима у којима аутор означава одређено божанство, најчешће Мардука или Иштар, као једино божанство на небесима. Понекад се чини да молитељи и писци негирају постојање других богова. Међутим, тако се само чини, јер даљом анализом се увиђа да није тако сматрано. Списак богова којима су најчешће упућиване молитве не завршава се са Мардуком и Иштар, већ се наставља са Ашуром, Нергалом, Нинуртом, Шамашом, Набуом, Енлилом, Сином и Ануом. Дуг списак имена, укључујући нека која никада нису имала шансе да постану врховна божанства или покровитељи државе, упућује да се сваки човек индивидуално могао обратити појединачном богу са жељом да му помогне или да га сматра пројавом истинског божанства, али то не значи да је негирао постојање других. Можемо то назвати хенотеизам, монолатрија или „безазлена хипербола“, али то је још увек политеистички поглед на свет.³⁵ Без обзира на то да ли је у питању хенотеизам или монолатрија, молитељ се обраћа једном богу као оном који му једини може помоћи, јер га сматра моћнијим од других, а не као јединим постојећем.³⁶

³⁴ На пример, у другом миленијуму пре Христа мит о стварању света *Енума Елиш* у главној улози има вавилонског Мардука, који је највероватније заменио другог бога, можда сумерског Енлила. До тога је дошло због тога што је Мардуков Вавилон у том миленијуму, на челу са аморитским и каситским династијама имао под својом влашћу већи део Месопотамије. Месопотамци су веровали да догађаји из божанског царства утичу на политичке догађаје на земљи, па победнички град само понавља достигнућа остварена од стране божанског патрона у небеској реалности. У стварности догађаји на земљи утицали су на то како ће богови Месопотамије бити поштовани и које ће место у божанском скупу заузимати. Више у: J. H. Breasted, *The Dawn of Conscience*, стр. 272, New York 1961; T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, стр. 234, New Haven 1976.

³⁵ J. Finkelstein, *Bible and Babel: A Comparative Study of the Hebrew and Babylonian Religious Spirit*, стр. 431, 1958.

³⁶ Понекад ове молитве на древном Блиском Истоку одражавају страх људи који су у невољи и који су спремни да кажу шта год је потребно не би ли добили помоћ од бога. Као што се и код нас каже: „без невоље нема богомоље“. Стога су се и ови људи, остајући многобошци, окретали директније и радикалније одређеном божанству за помоћ, јер су их сматрали јединим способним за услишење молитве.

Друга категорија текстова обухвата широк спектар химни и описа божанског царства која хијерархијски распоређују богове. У овим религиозним текстовима често се разна божанства подводе под једног бога и постају његове пројаве. Ово је чињено на два начина: божанства могу бити спојена са тим богом и постати симболични део његовог тела или, на други начин, специфичне функције разних божанстава у васељени постају делатности извођене од стране врховног бога под именом сваког од усвојених божанстава.³⁷ Врховни бог је могао постати ризница богова или чак божанска апстракција.³⁸ Вавилонски Мардук и асирски Нинурта имају химне ове врсте, тј. оне које су посвећене њима. У халдејским текстовима Мардук је повезан са различитим божанствима: Урас је Мардук сетве, Лугалида је Мардук понора, Нердал је Мардук битке, Забаба је Мардук ратовања, Енлил је Мардук господарења и савета, Нинурта је Мардук обраде земље, Набу је Мардук рачунања, Син је Мардук који осветљава ноћ, Шамаш је Мардук правде, Адад је Мардук кише, Типсак је Мардук војника, Сукамуна је Мардук грнчарије, а свако божанство чува своје функције пошто их Мардук апсорбује.³⁹ Асирски бог Нинурта, у другом тексту, изједначава разна божанства са деловима тела: Енлил и Нинлил су очи, Гула и Бенлили капци, Иштар је брада, Ану и Антум су усне, Пабилсеј је језик, Еа и Дамкина су уши, Адад је лобања, Шала је чело, Мардук је је врат, Сарпенитум је грло, а Набу чини груди.⁴⁰ Ове химне уздизале су божанства у складу са политичком климом; приметно је како је Нинурта подређен Мардуку у првој химни, а Мардук је део Нинурте у другој, што одражава ставове вавилонских и асирских књижевника. Опет, тешко да је ово монотеизам.

Трећа категорија текстова у Месопотамији такође треба да бити поминута. У писмима, личним именима, краљевским натписима, књижевности која припада групи под називом „мудрости“ и неким химнама и молитвама, постоји помињање само појма божанства, па се стиче утисак да постоји само један бог на небесима. Међутим, научници сматрају да је у питању само неименовано божанство, а да се питање постојања других богова не доводи у питање.⁴¹ Као што и у молитвама и тужбалицама садрже молитвену посвећеност једном богу, која није ништа друго до побожно ласкање том божанству зарад испуњења потребе молитвеника.

Дакле, истраживачи су сигурни да се у месопотамским текстовима не може срести традиционално дефинисани монотеизам, чак ни монолатри-

³⁷ Finkelstein, *Bible and Babel*, стр. 436.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Albright, *From the Stone Age to Christianity*, стр. 217.

⁴¹ В. Hartmann, *Monotheismus in Mesopotamien?*, стр. 66, Friebourg 1980.

ја. Иако постоје делови који звуче или претендују да буду једнобожачки, они суштински не доводе у питање, нити негирају култ и постојање других богова. Можда је, са друге стране, језик месопотамских молитви, тужбалица и химни, ипак играо неку улогу у развоју монотеизма. Било је сугестија да је овај језик представљао „углађен“ пут развоја монотеизма⁴². Јер ако молител ласка одређеном божанству, називајући га јединим богом, он сведочи о неупоредивости тог бога и преноси атрибуте других богова њему. То је можда створило расположив монолатријски језик за каснији развој монотеизма међу Израјљцима, посебно када су дошли у контакт са месопотамском мишљу током ропства.

2.2. Трагови монотеизма у Египту

Много више него њихове месопотамске колеге египатски мислиоци су добили веће признање за развоју концепта и веровања које се сматра једнобожачким. Мудросна књижевност посебно је привукла пажњу због склоности египатских мудраца из ере Старог царства (2900–2400. год. пре Христа) да говоре о богу у једнини. Он је сматран творцем и одржаватељем светског поретка, а тиме и гарант успеха напорног рада мудрог човека.⁴³ Међутим, критички истраживачи су истакли да у таквим дидактичким текстовима обично постоји један бог, углавном Тот, којем се обраћа директно, а непостојање других богова није негирано. Једнина термина бог (NTR) која је веома често коришћена за обраћање одређеном божанству у специфичним околностима није доказ монотеистичке вере.⁴⁴ Дидактички и литургијски текстови обично говоре о богу творцу у једнини. Но, истраживачи изнова истичу да је у различитим текстовима писано о различитим боговима, наравно, сваки пут је одређено божанство једино, а често је тешко утврдити које је то божанство. Различита божанства су означавана као творци света, укључујући Раа, Птаха, Амона и Кнума, па је немогуће рећи да ли је иједно од божанстава било константно сматрано од стране Египћана творцем света.⁴⁵ Текстови су нејасни у својим напоменама, па је различитим верницима било дозвољено да свога бога сматрају и означавају творцем света. Често су религиозни посвећеници у Египту тежили да поштују одређеног бога у специфичном богослужбеном поретку, углавном по свом избору, а у складу са градом или храмом у којем они богослуже или упражњавају своје религиозне потребе.⁴⁶ Ипак, једнина у обраћању појединим боговима није доказ монотеизма.

⁴² D. Sperling, *Israel's Religion in the Ancient Near East*, стр. 24, New York 1986.

⁴³ Breasted, *Dawn*, стр. 332.

⁴⁴ S. Morenz, *Egyptian Religion*, стр. 139, Ithaca 1973.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

Неки аутори (Ц. Брестед, А. Грин и Е. Хорнунг) су указивали на одређене текстове и школе мишљења као доказе постојања монотеизма. Старо царство је означавано као значајно доба у том погледу због доминације култа бога сунца, Ра. Писмознанци у граду Хелиополису говорили су о Ра као ономе чија је владавина свеопшта и повезивали његову владавину са ауторитетом фараона и државе. У другој половини двадесетог века Џејмс Брестед видео је култ из Хелиополиса као протомонотеистички покрет чије идеје ће кулминирати у каснијим Ехнатоновим напорима.⁴⁷ Текстови из Хелиополиса говоре о једном богу, праведном цару и моралном поретку две хиљаде година пре јудаизма и заратустризма. Изгледа да бог сунца Ра усваја друга божанства и резултат је „соларни хенотеизам“ или „соларни пантеизам“ који је био близак монотеистичкој идеји.⁴⁸ Други текстови Старог царства су такође означавани као докази раног монотеизма. Такозвана „мемфиска теологија“, огледајући се у текстовима из града Мемфиса, хвали бога Птаха као великог творца. Он је господар мемфиске енеаде богова и творац осам божанстава, од којих је стварање двоје од њих изазвао Атум, демијург који је створио свет.⁴⁹ Птах је виђен као бог који је наставио да ствара, чак и кроз пројаве других божанстава. У разним текстовима о њему се говори као ономе који ствара „пљувањем“, „мастурбацијом“ или „речју из његових уста“, а доцније је он постао безлично творачко божанство.⁵⁰

Недавна истраживања нису била благонаклона према старим закључцима. Често се наглашава да текстови Старог царства имају посебно јаке политичке циљеве. Похвале упућене боговима Ра или Птах и њихово уздизање у вези су са владарским домовима фараона смештеним такође у Мемфису и ми вероватно имамо посла са религиозним хиперболама начињеним ради утврђивања позиција оних који су били под заштитом ових божанстава. Поред тога, софистицирани атрибути ових текстова, посебно оних творачких у вези са Птахом, могу бити такви због њиховог каснијег порекла или редакције од стране књижевника у првом миленијуму пре Христа.⁵¹ Тако да ми можда читамо религиозност писмознанаца који су били саврменици Израиљцима и Јеврејима.

⁴⁷ Breasted, *Dawn*, стр. 145, 273.

⁴⁸ Исто, стр. 147.

⁴⁹ Albright, *From the Stone Age to Christianity*, стр. 179.

⁵⁰ F. Moriarty, *Word as Power in the Ancient Near East*, стр. 343, Philadelphia 1994; Albright, *From the Stone Age to Christianity*, стр. 183. Олбрајт сматра да су се египатски мислиоци кретали између динамизма, пантеизма и монотеизма и да је дошло до персонализације божанства резултат би био монотеизам. Он сматра да је „безлични динамизам“ преовладао јер су били потребни векови пре него што је било могуће „да се виша фаза личносног менталитета уздигне“. Исто.

⁵¹ M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, стр. 51–57, Berkley 1980.

Култови других божанстава долазили су у центар пажње истраживача због тога што су ови богови били уздизани од стране фараона који су им били посвећени на врло драматичан начин. Посебно је то било у династијама касног периода египатског царства (1550–1100. год. пре Христа). Бројни аутори нагласили су да се бог Амон-Ра сматра у том периоду врховним богом и владаром света, а овај феномен се може посматрати како пре Ехнатонове реформе, тако и после ње.⁵² Могуће је да је нешто од драстичног монотеистичког језика⁵³ Ехнатона преузето из старијег култа Амон-Ра, а чак је и код каснијег фараона Пианкија (740–713. год. пре Христа) издигнут изнад других божанстава у строгом хенотеистичком стилу.⁵⁴ Ипак упркос свој великој реторици и дивним похвалама постојање других богова није негирано. Амон-Ра је први међу боговима, он је зачео друге богове, он је господар над другим боговима, па је јасно и недвосмислено да и ти богови постоје. Египатска настојања да обједињују божанства⁵⁵ понекад је разумевана као монотеистичка потреба. Али ово не одражава прави покушај поједностављења божанског царства, већ је резултат регионалне религиозне политике. Долазило је до обједињавања врховног бога са локалним, да би се задобило поверење и помоћ локалног божанства. Спајање два врховна бога Амона и Ра се десило ради политичке целисходности остварене од стране представника највиших нивоа власти. То је био покушај фараонских династија да савладају религиозне разлике великог Египта.⁵⁶ Овај синкретизам и спајање богова не представља монотеизам, већ му чини јаку супротстављену струју која онемогућава излазак из хенотеизма или монолатрије. Спајање божанстава помаже да се она сачувају, то држи старе богове на окупу, а ово представља истинску политеистичку шему на египатски начин. У Египту се никада није десила револуција на пољу разумевања божанског која је неопходна за монотеизам. Они су радије пристајали на синкретизам и очување старог и постојећег.

2.2.1. Ехнатонова религиозна реформа

Фараон који је покушао да реформише египатску религију, а завршио као јеретик био је син великог фараона Аменхотепа III (1386–1349. год. пре

⁵² Исто, стр. 60; Albright, *From the Stone Age to Christianity*, стр. 316.

⁵³ У химни посвећеној Амону-Ра написаној око 1400. година пре Христа, током владавине, Аменхотепа III, оца Ехнатона, овај бог је слављен као свеопшти бог свих људи. Gnuse, *No Other Gods*, стр. 164.

⁵⁴ Baly, *Geography of Monotheism*, стр. 262.

⁵⁵ Као што је био случај бога Сутек-Вала. Наиме током деветнаесте династије Рамесиде (1300–1100. год. пре Христа) Сет је идентификован са хананским и хетитским богом Валом и називан је Сутек-Вал. Gnuse, *No Other Gods*, стр. 165.

⁵⁶ Исто.

Христа) и владавину је започео под именом Аменхотеп⁵⁷ IV. Доцније је променио име у Ехнатон и владао од 1350. до 1334. године пре Христа. У раној фази своје владавине показивао је све веће интересовања према култу сунца који је почео да се развија током очеве власти. Прве уметничке промене десиле су се у Теби: није било више физичких портрета бога сунца, а представа Хоруса, бога са главом сокола, била је замењена сликом сунчевог диска са стрелом попут руку које се завршавају људским шакама.⁵⁸ Пет година од ступања на престо млади фараон је забранио поштовање читавог египатског пантеона, посебно Амона и наредио да се храмови по читавој земљи затворе.⁵⁹ Ово мора да је било трауматично искуство подједнако за свештенике и за мирјане. Затим је Ехнатон повукао храбар потез премештајући краљевски двор у новостворени град Амарну, где је могао да створи религиозне и све друге предуслове за обожавање и богослужење Атону, сунчевом диску.⁶⁰ Чини се да је једино Атон добио част да му се богослужи и приказиван је као универзално божанство које влада над свим земљама и свим људима, а потпуно симболично портретисање Атона као сунчевог диска скоро да сугерише да ово трансцендентно приказивање божанства превазилази све сликане идоле.⁶¹ Атон је слављен класичним химничним језиком који је прилагођен на двору у Амарни, а наговештаји универзализма и монотеизма прожимају песме.

Изван круга египтолога који су били најгласнији у апологији наводног Ехнатоновог монотеизма, истраживачи су снажно критиковали ту теорију. Денис Бејли је овај покрет назвао „псевдомонотеизам“, а верски систем који долази од стране највиших кругова власти империјална религија.⁶² Пошто фараон у Египту има одлике божанства и једини је прави посредник између Атона и света, ова религија је сличнија дуализму него монотеизму. Коначно, Атон је сунце и није истински трансцендентно божанство. У извесном смислу то је само други облик обожавања природе, било поштовањем сунца или сунчевих зрака. Неко би то чак назвао и врстом пантеизма, јер сунца даје живот читавом природном свету.⁶³ Пошто је само Ехнатон могао истински богослужити Атону, тешко се може рећи и да је ово била и религија. Све ово је осигурало победу свештенства Амона-Ра и онемогућило дефинитивну појаву монотеизма у Египту.

⁵⁷ Име је значило: „Амон је задовољан“.

⁵⁸ D. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*, стр. 172, Princeton 1984.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ C. Aldred, *Akhenaten: King of Egypt*, стр. 240, London 1988.

⁶² Baly, *Geography of Monotheism*, стр. 259.

⁶³ Исто.

Покушај Ехнатонове реформе пропао је и због тога што она није била афирмативна, већ се свела на порицање. Није имала симболе, митове, а култ сунца се није трудио да усваја или преображава друге идеје, већ да их затире. Истински креативни религиозни мислиоци у Египту, као што су били они мемфиски и касније израиљски и јеврејски богослови, знали су како креативније да адаптирају митове у новом и племенитијем стилу. Ништа истински ново не може бити пронађено у Ехнатовом култу, чак је и сунчев диск преузет из ранијих култова Раа, Птаха и Амона. За разлику од јудаизма који је настао у народу, овај наводни монотеизам је дошао са врха друштвене пирамиде. Стога он није био способан за критику друштва и политичких елита, што монотеизам традиционално чини, јер је створен и наметан од стране самог фараона. Постоје неке индиције да је и Израиљ био прималац неких учења Атона. Наравно, нико више не узима за озбиљно теорију Сигмунда Фројда да је Мојсије био бивши свештеник Атона из Амарне.⁶⁴ Вероватније је да је постојала веза преко феничког писаног предања које је могло имати приступ египатским текстовима и идејама, а преко њих прешло Израиљцима.⁶⁵ Многи су приметили сличност између чувене амарнске *Химне Аџону* и Псалма 104, за који се чини да је потекао из ње.⁶⁶ Укратко, 104. псалам хвали величанственост Творца која се манифестује кроз сунце, животну силу, премудрост која све уређује, а Бог је тај који све приводи у постојање. Међутим многи коментатори наглашавају значај хананских и феничанских посредника у преношењу ових песама Израиљцима.

Можда је Израиљ добио неке идеје из Атоновог култа, али већина аутора сматра да је Израиљ самосталан у развоју монотеизма. Богооткривењски карактер израиљског развоја монотеистичке вере не може бити упоредив, нити се може сматрати да је продукт неке од блискоисточних цивилизација. На крају, можемо закључити да су интелектуални и религиозни покрети у Месопотамији и Египту остварили мање или више блиске контакте са хенотеизмом, монолатријом, у неким сегментима и монотеизмом, али да у својим дометима нису дошли ни близу израиљском монотеизму. Ови покрети и текстови који су до нас дошли никада нису начинили радикални корак одбацивања других богова, изузев код Ехнатона. На жалост његова реформа није успела да заживи, нити да се прошири међу народом, а суштински није била монотеистичка. Ипак, претходници Израиља на историјској и религиозној сцени утабали су пут израиљским и јеврејским достигнућима. Ови покрети обезбедили су језик и терминологију која може бити искоришћена у монотеизму и створили су могућност искључивог поштовања

⁶⁴ S. Frojd, *Mojsije i monoteizam*, стр 21, Beograd 1988.

⁶⁵ Morenz, *Egyptian*, стр. 251.

⁶⁶ J. C. de Moor, *The Rise of Yahwism: The Roots of Israelite Monotheism*, стр. 67, Leuven 1990.

једног бога. Наравно, без личне Божије интервенције настанак и развој монотеизма је био немогућ. Тако су Јевреји, пошто им је било откривено, на искључиву могућност поштовања једног Бога, додали одрицање права другим боговима на постојање и њихово апсолутно негирање.

3. Бог отаца

Видели смо да данас међу научницима преовладава мишљење да је развој монотеизма у Израиљу био постепен процес са завршним коракот изузетног, револуционарног карактера. Умногосте, Израиљци су наследили практиковање вере древних народа, али у суштини њихов монотеизам је био јединствен. Сличности са околним народима су биле у следећем – у старијем гвозденом добу израиљска религија базирала се на култу предака и поштовању породичних богова („богови отаца“).⁶⁷ Међутим, главна божанства нису била бројна – Ел, Јахве, Ашера, са Валом као четвртим богом у раном периоду.⁶⁸ До периода ране монархије Ел и Јахве су преузели примат, посебно на званичном нивоу, а Ашера није постала део државног култа, иако је остала поштована међу обичним светом до персијског времена.⁶⁹

3.1. Политеистички трагови у Старом Завету

Девтерономистички историчари изградили су историјску нарацију која интерпретира шест векова израиљског и јудејског живота из перспективе Јосијиних реформи и егзила. Они су видели своју прошлост кроз јахвеистички објектив и видели су своју историју, не онакву каква је била, већ више онакву какву су они замишљали да је требала бити. Смерница по којој су мерили своју прошлост садржала је строгу оданост Јахвеу, одбацивање других божанстава, одбацивање изворних јахвеистичких култних активности (као што су златна телада или бронзане змије), централизовано богослужење у Храму и много егалитаризма и социјалне правде у друштву. Своје критеријуме изложили су у књизи Поновљених закона и тиме су желели да покажу да су њихови духовни преци, пророчка мањина, били истинске вође у друштву. Намера им је била да дефинишу верски живот Израиљаца од Мојсија на овамо, али у стварности они су били прогресивна мањина у друштву, а не вође. Често се, читајући ову књигу, пренебрегава позадина – борба прогресивне, монојахвеистичке мањине, која је током година створила нови вредносни систем и помогла да читав народ еволуира у правцу

⁶⁷ K. van der Toom, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*, стр. 4, Brill 1996.

⁶⁸ M. S. Smith, P. D. Miller, *The Early History of God*, стр. 57, Grand Rapids 2002.

⁶⁹ W. G. Dever, *Did God Have a Wife?: Archaeology And Folk Religion in Ancient Israel*, стр. 13, Grand Rapids 2005.

монотеизма. Девтерономисти нису били лажови, већ проповедници који су, свесно или несвесно, бирали оне аспекте које су сматрали важним ради истицања делова учења и преношења, од стране Бога откривене, поруке. Доказ за то је чињеница да у Светом Писму можемо наћи довољно података који нам помажу да схватимо да су Израиљци и Јудеји били у основи политеисти током преегзилног периода и да је јахвеизам био сложена религија са староседелачким политеистичким култним активностима.⁷⁰

Описи израиљске идолатрије нису само појаве упражњаване од стране неколицине становника, већ више пракса чињена од стране већине становника, а коју су пророци и реформатори желели да промене. Намера промене верске прошлости у њиховим делима била је иницирана жељом да своје савременике увери у погрешност њихових вредности, као и да она нема основу у свештеној историји. Борба у раном јахвеизму у преегзилном периоду довела је до апсолутног и тоталног монотеизма у егзилном периоду. Нека од најпознатијих места, која упућују на однос према другим боговима и њиховом „постојању“, су следећа: Јахве говори Мојсију о суђењу свим египатским боговима (Иزل 12 12; Бр 33 4), Исус Навин указује на то да Господ подсећа народ на богове којима су њихови преци служили „с ону страну реке“, а ако не желе да служе Господу онда нека изаберу коме ће служит, можда боговима Амореја у чијој земљи живе (Инав 24 2; 12–24), Јефтај говори цару синова Амонових као да њихов бог Хемос заиста постоји (Суд 11 24).⁷¹ Давид обраћајући се Саулу говори као да постоје други богови (1Сам 26 19), а Соломон гради храмове посвећене Астартидонској, Мелхому амонском, Хемосу моавском и Молоху амонском (1Цар 11 1–8), док 2Цар 17 29–41 описује како се становништво у Самарији клањало многим боговима, са неким божанствима су тек били упознати од стране досељеника и вероватно су била прихваћена као истинска божанства Израиљца. Ово су само нека најпознатија и најзначајнија места која на недвосмислен начин потврђују да у старозаветним текстовима имамо потврду упражњавања политеистичких веровања у преегзилном периоду. Многа су места која указују на прављење идола, постојања култа женске богиње Ашере, чак и неке индикације о приношењу људских жртава итд. Борба са многобожачким наслеђем може бити веома дуга и напорна, а питање је да ли се икада може завршити.

3.2. Јахве и Ел у Израиљу

Ел је једно од најчешћих имена у јеврејској Библији. Помиње се 230 пута за одређивање страних или лажних богова (Јез 28 2) или као израиљско глав-

⁷⁰ М. Brettler, *The Creation of History in Ancient Israel*, стр. 33, New York 1995.

⁷¹ Иако постоји недоумица, јер је Хемос бог моавски, а не аморејски. Или је Јефтај или су историчари збуњени о нечијем пореклу. В. Uffenheimer, *Myth and Reality in Ancient Israel*, стр. 145, Albany 1986.

но божанство. Најчешће, реч је коришћена са другим елементима (као што су члан или суфикс).⁷² Појављује се као право божије име у неким поетским књигама као што су Псалми (5 4; 7 11; 18 2, 31–32, 47; 102 24), Јов и Девтеро-Исаија (40 18; 43 12; 45 14, 22; 46 9). Постојале су претпоставке да култ Ела није постојао у древном Израиљу осим идентификације са Јахвеом, а питање зависи од тога да ли је Јахве био један од изворних назива Ела⁷³ или је другостепено идентификован са Елом.⁷⁴ Ипак, најстарија библијска традиција смешта Јахвеа изворно као бога јужног Едома, вероватно на северозападу Саудијске Арабије.⁷⁵ Ова општа област старог јахвеистичког култа потврђена је у Светом Писму (Понз 33 2; Суд 5 4–5; Пс 68 8, 17; Ав 3 3). Поред ових светописамских трагова и писани трагови по храмовима ове области говоре против претпоставке да је Јахве био изворни назив Ела.⁷⁶ Библијски текстови смештају култ Ела у период гвозденог доба 1 у Израиљу. Култ Ела је посебно повезан за Силом – традиција шатора везана је за ово место (Пс 78 59–60; Инав 18 1; 1Сам 2 22), а поменуто је у складу је са Угаритским текстовима по којима је шатор боравиште Ела.⁷⁷ Онда вероватно није случајно што Пс 78 користи термин Ел када је у питању успон и пад светилишта у Силову.

Традиција везана за култно место у Сихему може илустровати културни процес који се одвијао приликом јахвеистичког укључивања у стара култна места Ела. У граду Сихему локално божанство је било Верит (*el berit* – „Ел савеза“) који се помиње у Суд 9 46 (уп. 8 33; 9 4).⁷⁸ У нарацији патријараха Бог Сихема, Ел, је „Бог Израиља“ (*'elohe yisra'el*) и сматра се да је то Јахве, па постоји претпоставка да је, када је у раној историји Израиља светилиште у Сихему постало јахвеистичко, наставило предање Ела. Као резултат, Јахве је добио титулу *el berit*, стари назив Ела.⁷⁹ На више места, Јахве је инкорпориран у старију фигуру Ела, који припада оригиналном израиљском западносемитском религиозном наслеђу. Са друге стране, бројна израиљска предања идентификују Ела са Јахвеом или подразумевају ово изједначавање. Јеврејска Библија ретко прави разлику између Ела и Јахвеа. Западносемитски Ел налази се иза Бога патријараха у Пост 33 20 и 46 3. Касније предање јасно сведочи да је тај Бог Јахве. На пример, свештеничко богословско тумачење ране израиљске религиозне историје у Изл 6 2–3 идентификује

⁷² Smith, *The Origins of Biblical Monotheism*, стр. 140.

⁷³ J. C. de Moor, *Ugarit and Israelite Origins*, стр. 21, Brill 1995.

⁷⁴ Smith, *The Origins of Biblical Monotheism*, стр. 141.

⁷⁵ Исто, стр. 140.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ T. J. Lewis, *The Identity and Function of El/Baal Berith*, стр. 420, New York 1996.

⁷⁹ Исто.

Бога свемогућег (*El Shadday*) са Јахвеом. Овај одломак показује да је Јахве био непознат патријарсима под тим именом. Они се приказују као верници Ела. Још један од доказа да је Ел био изворни бог Израиљаца јесте и само име народа које у себи садржи име поменутог божанства (ИзраЕл). У сваком случају, како је монотеистичка свест расла, тако и су и Ел и Јахве били све више изједначавани, па је дошло до схватања о Елу као Богу, а Јахвеу као Господу.⁸⁰ То, наравно, није довело до подвојености нити неке врсте дуализма, већ је допринело развоју монотеистичког веровања у Израиљу, што је доцније кулминирало чистим монотеизмом.

Историјски гледано, најранији значајнији успон Јахвеа, као јединог Бога Израиља, прати успон цара Давида у десетом веку пре Христа. Сада знамо да Давидова држава није била тако развијена, нити је држала под својом контролом палестинску земљу, као што би се закључило брзим читањем Писма. У прилог томе сведочи, Давидова зависност од личног војног кадра плаћеника, а не професионалне војске, његова неспособност да изгради Храм, немогућност да обави добар попис становништва и потреба за утврђеним градом, Јерусалимом, све да би га заштитио од инвазије и, још више, од његових људи (с обзиром на то са колико се побуна суочио). Археолошки налази указују да се истинска држава није појавила у Палестини, у Израиљу и Јудеји, све до осмог века пре Христа.⁸¹ О јасним ограничењима Давидове власти недвосмислено се говори у 2Сам. Давидова политика владавине очигледно је укључивала и уздизање Јахвеа као националног божанства. То није искључивало поштовање других божанстава, иначе не би могао Соломон подићи толико светилишта посвећених страним божанствима. Али то је дало подстрек да се Јахве издигне изнад Ел и Вала и да га постави на пут на којем ће постати једино божанство већине Палестинаца.

Изван покровитељства двора није постојало нити друштвене нити интелектуалне снаге која би помогла изградњи чистог, монојахвеистичког једнобоштва. Библијски текстови нуде веома селективан поглед на преегзилну еру, па истраживачи вероватно никада неће реконструисати све значајне кораци у еволуцији израиљског веровања и настанка истинског монотеизма. Али на основу оскудних доказа могу се уочити неки ступњеви: 1. револт Илије, Јелесеја и Јуја; 2. пророчанства Осијина; 3. Језекијина реформа; 4. Јосијина реформа; 5. пророчанства Јеремије и Језекиља; 6. девтерономистичка

⁸⁰ Постоји претпоставка да је пророк Илија узео то име, које значи „Јахве је (мој) Ел“ или Јахве је (мој) Бог, да би тиме прокламовао да су Јахве и Ел једно, а против страног Вала. Један од најдрастичнијих примера Илијине борбе је његова победа код Кармела када су убијени пророци Вала, али не и присутни пророци Ашере (1Цар 18 19, 40). Gnuse, *No Other Gods*, стр. 202.

⁸¹ W. D. Jamieson-Drake, *Scribes and Schools in Monarchic Judah: A Socio-Archeological Approach*, стр. 19, Sheffield 1991.

историја, завршена у ропству; 7. израз „савршени монотеизам“ код Девтеро-Исаије, последњи корак у схватању и прихватању Господње поруке и учења о једном, једином и истинитом Богу. Сваки од ових може бити виђен као корак у којем се идеје разјашњавају и надахнути појединци уче заједницу, која накнадно преноси ту мисао, а понекад и спроводи оно што је проповедано. Динамика напретка захтева обоје, како значајног надахнутог мислиоца или више њих, тако и заједницу која ће сачувати, развити и пренети науку. Поред великих, било је и безброј малих корака, али необорива чињеница је да је народ, који се у много чему не може мерити са бројним цивилизацијама у људској историји, остварио најзначајнији религиозни напредак.

Кратак осврт

Перцепција о развоју монотеизма међу Израиљцима и Јеврејима се мења и можда ће се са овим променама интелектуални хоризонти проширити. Библисти данас увиђају да је монотеизам евоуирао у револуционарни процес, који је дошао много касније у израиљској историји него што је раније сматрано. Постоје докази разноврсне религиозне побожности у преегзилном Израиљу, па и у самим светописамским текстовима. Заиста, чисти монотеизам се појавио након дуге и тешке борбе са различитим верским структурама у Палестини. Јахве, који је првобитно био један од локалних богова, постао је једини и истински откривени Бог, преузимајући неке од атрибута других божанстава. Да је Јахве апсорбовао друга божанства, са свим њиховим атрибутима и култним активностима онда би то било некакво надбожанство, монистички принцип, који прихвата и толерише сваку побожности. Нешто слично Брами у Индији. Но, овде је у питању Бог који се открива човеку и који сведочи да није свака врста раније религиозне побожности и да нису сви религиозни аспекти били погрешни, али да се ништа са њим не може упоређивати.

Претпоставке истраживача, углавном не библиста, да је монотеизам у Израиљу директан продукт околних народа и напредних цивилизација данас је у потпуности одбачен. Једнобоштво у Израиљу ни у једној значајној тачки се не поклапа са покушајима остваривања вере у једног Бога у Месопотамији или Египту. Ти покушаји нису стигли даље од хенотеизма или монолатрије, а једино што је можда имало примену у Израиљу јесте језик и терминологија развијена у Египту, која је можда стигла до израиљске религиозне елите.

Митови у књизи Постања далеко су старији од времена кад је књига написана, стога је идеја монотеизма далеко старија од времена вавилонског ропства. Идеја којој је дуго требало да у потпуности заживи. Оно што ка-

ратерише тај монотеизам је тако чудесно и невероватно за време у којем је настало, да свакако говори о снази тог монотеизма: 1. један Бог – у време када су сви народи, који су били далеко већи и бројнији од групе племена од којих је настао Израил, били политеисти; 2. Бог Творац свега – када су богови имали „извршитеље“; 3. Бог који сарађује са народом – када су богови били углавном они који су се понашали како су желели; 4. идеја да је човек одговоран за своју судбину – када је идеја била да је човек само жртва самовоље богова; 5. Бог нема никакав лик, већ је свеприсутан – када су сви богови били представљени искључиво идолима; 6. Бог, који се не види, који није створен, када се, као и у претходном, сваки бог приказује истим идолом. Дакле, тај монотеизам је био јасан, међутим, очигледно је да је у народу цветало паганство, са којим се борио све време. Коначно, с временом је, када се испунило време, међу народом сазрело учење о Богу као једином, свемогућем и истинитом, иако је борба са многобоштвом настављена.

Примљено: 20.8.2011.

Прихваћено: 29.8.2011.

Summary: The perception on the development of monotheism among Israelis and Jews has changed during the last few decades. Nowadays, the biblists comprehend that monotheism has evolved into revolutionary process, which entered Israeli history earlier than considered before. There are evidence of diverse religious piety in pre-exile Israel and even Holy Scripture texts themselves. Indeed, the pure monotheism has emerged after long and difficult struggle with different religious structures in Palestine. The researchers' assumption, mostly non biblists, that monotheism in Israel is a direct product of the surrounding nations and advanced civilizations, has been entirely rejected nowadays. The intention of this study is to present the most significant theories on the development of monotheism in Israel and to point the main flows of the progress.

Key words: Monotheism, preoriginal monotheism, monolatry, henotism, Israelites, Yahweh, El